

A REPOZITÓRIUM – ÉS AKIK KÖRÜLÁLLJÁK

A „repozitórium” sok jelentésű szó, amelyet magyarul leginkább „lerakatnak” mondhatnánk. Vagy még inkább egyfajta digitális raktárnak, ahol digitalizált adatokat, termékeket, produktumokat, kéziratokat, publikációkat stb. helyezhetünk el. E repozitóriumok az 1990–2000-es évek fordulóján terjedtek el elsősorban az Egyesült Államok, majd Kanada és Nagy-Britannia egyetemein és kutatóintézeteiben. A 2010-es évek elejére megérkeztek hozzánk, Magyarországra is. Mára minden tudományegyetem és az Akadémia is kialakította a maga repozitóriumát, és a repozitóriumok összekapcsolása is napirendre került.

(A Wikipédia nyomán)

NEMRÉG OTKA-KUTATÁST NYERTEM. A támogatási szerződés kitételei között szerepelt többek között az is, hogy kutatási eredményeimet nem elég bemutatnom az OTKA-nak, hanem „nyílt hozzáférésűvé” is kell tennem. Az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap), mióta csak pályázom a támogatására, mindig is arra ösztönzött, hogy ne csak kutassak, hanem foglaljam is össze, írjam le, terjesszem az eredményeimet, föltüntetve természetesen a támogatót. A kíváncsúságom tehát nagyon is méltányosnak tűnt; mondhatni, gyanúsan méltányosnak. Főként mert a támogató testület még magyarázatot is fűzött hozzá. Eszerint az eredményeimet már csak azért is „nyílt hozzáférésűvé” kell tennem, mert az OTKA közpénzből támogatja a kutatásokat. Ha pedig a „köz” pénzzel támogat, méltán várhatja el, hogy az eredményeimet közzé is tegyem. Azaz hozzáférhetővé mindazok számára, akiket érint s érdekel.

Maga az OTKA sem volt biztos benne – hiába kérdeztük újra meg újra –, hogy milyen módon fogadná el kutatási eredményeinknek azt a bizonyos „nyílt hozzáférést”. Az önarchiválás – magyarul: a szabad internetes hozzáférés – helyeként előbb az OTKA-kutatás számára kialakított honlapot emlegetett, majd az intézmény honlapjai közül valamelyiket, amely a kutatást befogadta. Végül azonban tisztázódott, hogy egy *repozitóriumba* kellene elhelyezni valamennyi közleményt, amely a kutatás közben, annak eredményeként született. Az OTKA-nak nincs ilyen – de van az MTA-nak és a kutatást befogadó egyetemnek.

Így jutottunk el egy OTKA-támogatás kapcsán egy különös, új alakzathoz: *az intézményi repozitóriumhoz*. S mihelyt eljutottunk, máris szigorodtak a föltételek. A szponzor nem csak kérte vagy ajánlotta ezeket a repozitóriumokat, mint aho-

vá kutatási eredményeinket elhelyezhetjük, hanem egyenesen föltétellé is tette. Kílatásba helyezve, hogy nemsokára már csak azt fogadja el teljesítménynek, ami az Akadémia repozitóriumában van elhelyezve.

A repozitórium és a könyvtáros

Az OTKA ezzel lassan két évtizedes nemzetközi gyakorlatot követ. A „nyílt hozzáférés” (*open access*) szinte szabadságmozgalommá vált az Egyesült Államokban (*Suber 2004*). Nehéz a mozgalmat egyetlen kezdeményezőhöz vagy egyetlen intézményhez kötni (*Suber 2009*). Az azonban bizonyos, hogy a „digitális forradalom” volt az egyik mozgatórugója. A számítógépek elterjedésével és az internet elérhetőségével mind természetesebbnek tűnt – főleg az 1990-es évektől kezdve –, hogy a publikációkban megfogalmazott kutatási eredmények azonnal elérhetőek legyenek, mihelyt megszületnek és formát öltenek. A „nyílt hozzáférés” mozgalom az infokommunikációs eszközökkel pillanatok alatt lekörözte a hagyományosabb tudásterjesztést: a levelezéseket, konferenciákat, a népszerűsítő médiát és a tudományos közleményeket. A „nyílt hozzáférés” másik mozgatórugója az 1990-es évek közepén radikálisan megemelkedett publikációs árak megjelenése, amely miatt a tudományos sajtótermékek előállítás, terjesztése és beszerzése a perifériális tudományos közösségek számára csaknem elérhetetlenné vált. Van azonban a „nyílt hozzáférés” mozgalomnak egy harmadik, jóllehet kevesebbet emlegetett összetevője is: az a demokratizálódás, amely mind a nyilvánosságban, mind pedig a tudományos közösségekben viharos tempóban végbement, és a 2000-es évek elején valóságos szabadságharcot eredményezett a publikációs fórumok és a szerzők, illetve a publikációs fórumok és az olvasóközönség között.

A könyvtárosok, akikhez a fönti OTKA-követelménnyel fordultam, elmagyarázták, hogy kétféleképp is meg lehet felelni a „nyílt hozzáférés” követelményének. Az egyik mód – az „arany hozzáférés” – a kutatási eredmény vagy a vonatkozó tanulmány publikálása „nyílt hozzáférésű” kiadványokban. Azaz olyanokban, amelyek attól kezdve, hogy megjelentek, szabadon – vagyis ingyenesen vagy majdnem ingyenesen – hozzáférhetőek. Az ilyen közzététel közismert, mondhatni elemi formája a hirdetési újság, amelyért nem az fizet, aki olvassa, hanem az, aki hirdet benne. Az „arany hozzáférés” azonban valójában az internet elterjedésével és globalizálódásával válhatott valóra, ami lehetővé tette az elektronikus publikációk kibontakozását és elburjánzását. A másik mód is az internet forradalmával függ össze: a megírt tanulmány, véglegesített kézirat elhelyezése valamely nyilvános honlapon („zöld hozzáférés”, „önarchiválás”).

A könyvtárosoknak – ma már inkább mondhatnánk könyvtáros-informatikust – a repozitóriumok kialakulásában és fölhasználásában kulcsszerepük van. Szerepük a tudánypolitika és a különféle K+F politikák alakítása közben fölértékelődött, sőt döntő szereppé vált. Ezért a repozitóriumokat egy tipikusan „könyvtáro-

si” ideológia lengi körül: a szabad hozzáférés ideológiája. A szabad hozzáférés – a már említett „open access” – az információszabadság mozgalmának egyik leágazása, sűrűn összeshövödve a tudás, a vélemény és a tanítás-tanulás szabadságával (Caroll 2006). Az ellentétes érdekek és akaratok azon politikai erőterében, amely a repozitóriumok körül szövödött, szövödik, a Könyvtáros (könyvtáros-informatikus) mindig is a szabad hozzáférés oldalán állt. Szerepe a fölhalmozott tudás minél gyorsabb és zökkenőmentesebb terítése és elterjesztése volt. A repozitóriumok kiépülésével a könyvtáros-informatikus már nem egyszerűen *raktáros*, hanem sokkal inkább *terjesztő*. Muzeológusból, némi túlzással misszionáriussá vált.

Aki egy elektronikus könyvtárba belép, valóban ezzel az áldozatos buzgalommal szembesül. A szabad hozzáférésű folyóiratok nemzetközi földolgozását (Digital Open Access Journals, DOAJ) könyvtárosok százai szabad idejükben, önkéntes vállalkozásban végzik. Megfelelője, a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK), jóllehet nemzeti könyvtárunk szervezetén belül működik, de civil mozgalom is rejlik mögötte (MEK Egyesület). Ha azt is hozzávesszük, hogy maga a repozitórium, a tanulmányok és produktumok oda való elhelyezése nem kötelezettség, hanem fórum a terjesztéshez (és az érvényesüléshez), akkor érzékelhető a szabad hozzáférése mozgalmi jellege.

Amely mögött – s amellyel egybeszövödve – a szabad hozzáférések számos további mozgalma rejlik. Egyik esetét, a „nyílt forráskódú” számítógépes programok terjedését és terjesztését másutt részletesebben is bemutattuk (Kozma 2012); fejleményeit a Microsofttal alkudozó kormányzat és az egyetemek tárgyalásaiban napról-napra követhetjük Magyarországon is. Másik esetét, az okostelefonok versengését már nem is említeném. A nyitott könyvtárak, a Google tudós szabadon (vagy majdnem szabadon) hozzáférhető könyvtára, az ingyenes webszerkesztők elterjedése mögött ezrek erőfeszítése áll. A „digitális forradalom” valamit csakugyan megmozgatott: újra megkérdőjelezte az információk és a tudások monopóliumát. Digitális forradalmárai mára többek között a könyvtáros-informatikusok a „nyílt hozzáférésű” repozitóriumokkal.

A repozitórium és a szerző

Ingyenes könyvtár a Google-on, elektronikus könyvtár a Széchényi Könyvtárban (letölthető könyvekkel!), repozitóriumok az egyetemeken a szabad hozzáférés jegyében – mit szól vajon mindehhez a Szerző? Ha a nyomtatott könyveit nem tudja forgalmazni, nem lesz belőlük bevétele; ha letöltik és kimásolják a kutatási eredményeit, csorbul a szerzői joga. Mindebből következnek, hogy a Szerző a repozitórium „ellenkező oldalán” áll, és nem érdekelt a szabad terjesztésben.

Pedig nem ez a helyzet – vagy nem csak ez. A Szerző jogai és jövedelmei nem a tudás és a tájékoztatás természetéből fakadnak, hanem a tudás piaci elosztásának természetéből. A Szerző jövedelme nem abból fakad, hogy megtudott, kiderített

valamit, hanem abból, hogy egy harmadik fél Szerző és közönsége közé állva közvetítette ezt a tudást, és ebből a közvetítésből egyúttal üzletet (jövedelmet) is csinált. A Szerző jövedelme – ha van –, annak a jövedelemnek egy része, amelyre a közvetítő tesz szert a közvetítésért. *Copyright*, jogdíjak s más efféle is ennek a piaci modellnek a következménye. Hisz hogyan lehetne eladni valamit, amiről nem bizonyos, hogy kinek a tulajdona; és hogyan lehetne jövedelemre szert tenni abból, amit nem én csináltam, hanem más valaki?

A repozitórium azonban nem piactér, amelyen a szellemi tulajdon egy közvetítő segítségével cserél gazdát és jut el a közönséghez, a fölhasználóhoz. A repozitórium – ehelyett – a tudás olyan tárháza, amelyből mindenki meríthet. A repozitórium tehát – legalábbis kitalálóinak és megalkotóinak elgondolása szerint (*Budapest Initiative 2001, Berlin Declaration 2003*) – kikerüli a tudás elosztásának piaci modelljét, hogy szabadon nyújtsa át a szerző tudásának eredményét azoknak, akiknek szükségük van rá. Néhány „digitális forradalmár”, kissé naivan, még azt is emlegeti, hogy a biológus tudása közvetlenül érhet el a mezőgazdához, az orvostudomány eredményei a betegekhez, az oktatáskutatás eredményei pedig a szülőkhöz és a tanárokhoz (vö. *Eysenbach 2006*). S ha ez naivitás is, épp ez a naivitás – nevezhetjük akár az amerikai fölvilágosodás naivitásának is – mondatja a repozitóriumok megalkotóival, hogy aki közpénzből kutat, az ingyen tegye közzé az eredményeit (*Alliance 2013*).

Úgyhogy a szerzők – ha magukat nem „szerzőként” hanem „tudósként”, „kutatóként” definiálják – nem ellenérdekeltek egy repozitórium fönntartásában és fejlesztésében, tágabban: a tudás nem piaci elosztásában, hanem éppen hogy társérdekeltek. Persze, nem föltétlenül honfiúi (honleányi) buzgalomból, hanem mert fölfedezéseik gyors, azonnali elterjesztésében érdekeltek. Vagyis abban, hogy dokumentálni tudják az elsőségüket a tudományos közösségben, a nyilvánosságra hozatallal bizonyítva eredetiségüket és előzve meg a plagizálást. A gyors – lehetőleg azonnali – elterjesztésnek a nyilvános, szabadon hozzáférhető repozitórium az egyik eszköze.

Ha nem is az egyetlen. Láttuk: a „zöld hozzáférésnek” az internet korában sok más lehetősége is van; e lehetőségek föl is vehetnék a versenyt a repozitóriumokkal. Ilyenek például azok a tudományos megosztó honlapok, amelyeknek éppen ez a céljuk: a kutatási eredményt, az elkészült kéziratot azon nyomban megosztani a tudományos közösséggel. (A legismertebb ma – 2013 – Magyarországon az amerikai *Academia.edu*; s a berlini székhelyű *ResearchGate*. Rajtuk is túlszesz a nemzetközi *LinkedIn*. Magyarországon persze legtöbbször a Facebook-ot használjuk, akár tudás megosztására is a „puha tudományokban”.) (vö. *Tóth-Mózer, Lévai 2011.*)

Érdemes ebben az összefüggésben komolyan vennünk őket. Gyorsan kiderül ugyanis, hogy a tudományos publikáció is fikcióvá válik. A nyilvánosságra hozott produktum máris vitára – támogatásra, elutasításra, cáfolatra és ellenvéleményre – ad lehetőséget, holott hagyományos értelemben még nem is létezik. Ebből a

szempontból az *Academia.edu* a legradikálisabb, amikor azt vallja, hogy a legjobb lektor a tudományos közösség, amelynek ha egyszer bemutattuk a produktumot, jobban megítéli, mint a valakik által fölkért lektorok. Ezzel nemcsak a kézirat hagyományos fogalma látszik megdőlni, hanem a publikálás (nyilvánosságra hozatal) hagyományos fogalma, sőt a lektorált kézirat fogalma is – mindaz, amire a gutenbergi korszakban az ellenőrzött tudáselosztás épült. Nem csoda, ha ezeket a tudományos megosztó honlapokat a repozitóriumok alternatívájának tekintik, a repozitóriumot magát pedig a hagyományos publikálás alternatívájának.

A repozitórium és a kiadó

A *ResearchGate* neve beszédes: „a kutatás kapuja”. A kutatás kapujának a fönti összefüggésben valaha a hagyományos publikációs lehetőségeket nevezték. Már csak azért is, mert a kutató ezen keresztül léphetett be a tudományos közösségbe, mérhette meg az eredményét (lektorálás) és dokumentáltathatta eredetiségét (hivatkozások, idézettség).

Talán a Kiadó szerepváltozásán látszik meg leginkább, hogy mit jelent a Gutenberg-galaxis sokat emlegetett elmúlása. Az eredeti szereposztásban a Kiadó – eredetileg akár maga a nyomdász, tehát aki a technikát birtokolta – nyilvánosságához segítette a Szerzőt, összekötve őt az Olvasóival. Ez az egyértelmű munkamegosztás már akkor sérült, amikor a sokszorosítás alternatív technikái beléptek, kéziratból az eredetinél (nyomdatechnika) rövidebb úton készítve másolatokat s téve lehetővé ez által a terjesztést. (A rádiót és televíziót – az egyszerűség kedvéért – itt most átugorjuk.) Ha politikai erő nehezedett a Kiadóra, így azt már könnyebb volt kikerülni. Az 1970–80-as évek különböző politikai mozgalmainak földalatti sokszorosításai és „szamizdatjai” (magánkiadásai) már feszegették a Gutenberg-galaxis, illetve a ráépülő politikai szerkezetek korlátait. Az igazi áttörést azonban az internet korszaka hozta meg. A Kiadó kulcsszerepe elveszni látszott, hiszen elvileg már nem volt többé szükség a tudástermelés és tudásfölhasználás közötti hagyományos közvetítésre.

A közvetítés funkciója – az egykori előrejelzések ellenére, sőt, mondhatni, váratlanul – mégis fönmaradt. Mint gyakran előfordul hasonló helyzetekben, a szervezet funkciót váltott. Fölerősödtek azok a szerepei, amelyek korábban rejtettek voltak, látenszen érvényesültek.

Az egyik szerep, amely megmaradt, sőt fölerősödött, a terjesztett információ szakmai-tudományos hitelesítése. Ma még mindig a Kiadó az a kapu, amelyen csak akkor léphet át a Szerző, ha belépésnél hitelesítik. A lektorálást az adott tudományos közösség végzi, látszólag saját kezdeményezésből; magát a rendszert azonban a Kiadó építette ki és tartja mozgásban. A lektorálás tevékenysége fontos, akár a tudományos közösség tagjai ellenőrzik egymást, akár külső szereplők (szponzorok, kormányzatok, fogyasztók) is beleszólnak. Visszahat az adott közösségre, ki-

alakítja látens hierarchiáját, kiépíti érték- és normarendszerét. Mindez a tudás (a kutatási eredmények) egyfajta hitelesítéseként funkcionál, esetenként együttműködve, esetenként azonban ellentétesen is hatva egy tudományos közösség már kialakított hierarchiájával és hatalommegosztásával.

Így tehát a Kiadó könnyen mondhatja, hogy rá nélkülözhetetlen szükség van a nyilvánosságra kerülő tudás hitelesítésében. A hozzáférés nem lehet szabad – a „zöld hozzáférés” nem érvényes –, mert nem tudjuk, mihez is férünk hozzá. A repozitóriumba kerülést tehát valamiképp szelektálni kell. Legalább az „arany hozzáférés” mintájára (tehát csak az kerülhet a repozitóriumba, ami már végigment a minőségihitelesítő lektoráláson, azaz már megjelent). A lektorálás tehát kulcskérdés – mindenesetre a legélesebb fegyver a Kiadó kezében a szabad hozzáférésű repozitóriumokkal szemben. Éles fegyver, mert ebből az következik, hogy a repozitóriumba csak Kiadó által lektorált produktum kerülhet be, ami lényegesen lassítja a tudás terjedését, vagy véglegesen le is állíthatja – amennyiben a Kiadó tilalomfát állít, és azt mondja, hogy valami vagy a repozitóriumba kerülve terjed („nyílt hozzáférés”), vagy publikálás révén. A kettő kizárja egymást.

Hogyan tehet szert a Kiadó ekkora hatalomra? Hogyan tudja érvényesíteni a publikáláshoz fűződő érdekeit? Lényegében a tradíciói révén. Vagyis azért, hogy a tudományos közösség bizonyos publikációkra gyakran vagy a legtöbbször hivatkozik, sőt e hivatkozások statisztikáiból mérőszámok is készültek (pl. impakt faktor). Ha a Kiadó netán kizárja a Szerzőt egy olyan publikációs fórumból, amelyet sokan idéznek, akkor a Szerző lemaradhat a tudásért folyó versengésben, s mindabban, ami ezzel jár (támogatások, pozíciók, presztízs, karrier).

Nagy hatalom ez. Különösen az ún. „kemény” tudományokban, amelyek körében a kiadásnak ez a szerkezete régebben és tradicionálisabban kiépült. Annyira, hogy a 2000-es évek folyamán egyre több kiadó próbálja befolyását a „nyílt hozzáférésű” repozitóriumokkal és a tudományos megosztó honlapokkal szemben érvényesíteni. Csak olyan tanulmányt fogad el közlésre – sőt már lektoráltatásra is! –, amelyet nem nyújtottak be máshová, ideértve az internetes megjelenéseket is. Ezzel a Szerzőt abban igyekeznek érdekeltté tenni, hogy ne repozitóriumba tegye a teljesítményét (ne „szabad” fórumokon hozza nyilvánosságra), hanem a Kiadón keresztül.

A Kiadó tehát a repozitórium túloldalán áll, szemben a Szerzővel (ha az fölismeri ezt a helyzetet) és mindenképp szemben a Könyvtárossal (ha ő a nyílt hozzáférhetőség mellett kötelezte el magát). Hogyan lehetne ezt az ellentétet áthidalni? Az egyik megoldás a már említett „arany hozzáférés”, tehát a megjelenés olyan folyóiratokban, amelyeket lektoráltak ugyan, viszont „nyílt hozzáférésűek”. Ha a Szerző – sok szerző – publikál ilyenekbe, sőt még hivatkoznak is egymásra (minél többet, annál jobb), akkor, legalábbis hosszabb távon, a Kiadó monopóliuma megtörhet. A „nyílt hozzáférés” mozgalma, az internetes megjelenés előnyeit kihasználva, számos ilyen folyóiratot ad ki (nemzetközileg a már említett DOAJ gyűjti őket, itthon pedig az EPA, a Széchényi Könyvtár elektronikus periodikák archí-

vuma). Elektronikus folyóiratot mind több Kiadó is megjelentet persze; a Kiadó hagyományos nevével hitelesítve az itt megjelenő közleményeket. Ezek azonban zártak, vagyis ingyenesen nem férhetők hozzá.

Egy másik megoldás a „nyílt hozzáférés” ún. *hibrid változata*. Eszerint a Kiadó lemond a publikálás monopóliumáról, és szabaddá teszi a hozzáférést egy vagy több közleményhez, ha a Szerző, aki ebben érdekelt, külön kifizeti a szabaddá tétel árát. Így a Szerző nem az ingyenes repozitóriumba teheti művét, hanem a tudományos közönség előtt nagyra értékelt (impakt faktoros) folyóiratba. Ha kifizette a nyíltá tétel (ingyenes olvashatóság) árát. Egy harmadik megoldás, amellyel a repozitóriumok világszerte kísérleteznek, a „preprintek” és „postprintek” elhelyezése az archívumban. Ez azt jelenti, hogy (kiadói engedéllyel vagy legalábbis a kiadói szerződést ismerve) a Kiadó által megjelentetett tanulmányokat utólag beteszik a repozitóriumba (*postprint*), ezzel részlegesen szabaddá téve a publikációjukat. Vagy ha a Kiadó ezt nem teszi lehetővé, a kiadás előtti utolsó változatot, amelyet a lektorok már elfogadtak (*preprint*).

Akár így közelítjük, akár úgy, a Kiadó a megváltozott világban is monopolizálni tudja és akarja a tudást. Ellene tulajdonképpen csak a tudományos közösség léphetne föl. És néha, kivételes esetekben már meg is teszi. Mint az Elsevier matematikusai tették, kijelentve, hogy nem vállalnak szerkesztői és lektori funkciókat az Elsevier Kiadó matematikai lapjánál (a világ egyik vezető lapja), ha az Elsevier nem változtat az üzletpolitikáján (lásd: *The Cost of Knowledge 2013*).

A repozitórium és az olvasó

De vajon igaz-e, hogy a „nyílt hozzáférésű” publikációkat többet olvassák és gyakrabban idézik, mint a hagyományosakat, amelyek egyúttal fizetősek is? Számos vizsgálatot ismerünk, amely válaszolni próbált erre (*Antelman 2004*). Egyértelmű, hogy a szabadon hozzáférhető fórumokat többen látogatják és többen is hivatkoznak rájuk, mint az ugyanolyan tárgyú és színvonalú, de zárt hozzáférésűeket (azaz fizetőseket). A Cornell Egyetemen végzett vizsgálat szerint a hivatkozásbeli különbség idővel elenyészik, úgyhogy idővel egyre kevésbé látszik különbség a nyílt és a zárt hozzáférésű fórumok idézettsége között. Egy 2010-es vizsgálat, amelybe mintegy 2000 folyóirat 27 000 publikációját vonták be, viszont egyértelműen mutatta, hogy a „nyílt hozzáférésű” cikkeket, tanulmányokat többen idézik, mint azokat, amelyek zártak maradtak az olvasók előtt (*Davis 2010*).

A vizsgálati eredmények nagymértékben egybevágóak azzal, amit maga az Olvasó gondol. Az Olvasó persze alighanem ugyanaz, mint a Szerző – azaz a tudományos közösség tagja. Mondhatnánk úgy is, hogy ez a két szerep – a szerzőé és az olvasóé – nagyjából egybevág. Kutatási eredményeit a tudományos közösség tagjaként adja közre, és mint a tudományos közösség tagja keresi meg, dolgozza föl és idézi kollégái írásait. Ilyenformán az Olvasó magatartása nagy mértékben

hasonlít a Szerző magatartásához – amint hogy pozíciója egy képzeletbeli repozitórium körül is csaknem ugyanaz.

És ez érthető is. Egyik vizsgálat a másik „hátára állva”, a másikat követve és ellenőrizve hozhatja meg az eredményeket, amelyeket a kutatók tanulmányai igazolnak vissza. A vonatkozó vizsgálatok megkeresését, a rájuk történő hivatkozást megkönnyíti ugyan az elektronikus könyvtár, a repozitórium, de nem a „digitális forradalom” teremtette meg. Ez csak megkönnyítette, módszeresebbé tette és alaposabban előkészítette az „irodalmazást”. Ha ezt az internet segítségével teheti, az az Olvasónak nagy könnyebbség. És ebből máris következik, hogy amihez nyíltan hozzáférhet, azt hamarabb találja meg, választja ki és hivatkozik rá vagy vitatkozik vele. Az Olvasó a tudományos közösség tagjaként tehát ezt gyorsabban és hatékonyabban tudja megcsinálni „nyílt hozzáférésű” repozitóriumokkal (és más közösségi megosztókkal), mint egyedül a Kiadó szűrőjén át. S bár a Kiadó érvelhet minőséggel és hivatkozással, amelyet egyedül vagy főleg ő garantál, az internet terjedésének előrehaladtával Olvasó is, Szerző is egyre inkább fölismeri, hogy a „nyílt hozzáférésű” repozitóriumokban érdekelt.

A repozitórium és az egyetem

Előbb többször említettük a „tudományos közösséget”, mint amely a tudományos eredmények „nyílt hozzáférésében” érdekelt. Van ilyen „közösség”? S ha van, ugyan hol találhatnánk rá? Az egyetemek küldetésnyilatkozatai – a korábbiaktól az 1988-as *Magna Charta Universitatum*-ig (Rüegg 2004; Kozma & Rébay 2008) – azt sugallják, sőt meg is fogalmazzák, hogy az egyetem maga a tudományos közösség, a tudományos közösség teljessége. Hogy az említett *Magna Chartát* idézzük: „Az Egyetem... autonóm intézmény, amely kutatással és tanítással maga hozza létre, vizsgálja meg, értékeli és adja tovább a kultúrát... A türelmetlenséget elutasító, a párbeszédre mindig kész Egyetem a tanárok és diákok együttműködésének kivételezett helye...” (közli: Kozma & Rébay 2008:314–15).

Ebbe a képbe jól beleillik, hogy az egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia létrehozták a maguk repozitóriumait, segítve és ösztönözve ezzel a tudományos közösséget, azaz az egyetem oktatóit és kutatóit, az Akadémia köztestületi tagjait eredményeik szabad megosztására. Joggal tűnhet úgy, és joggal lelkesedhetünk is érte, hogy az internet világában ismét az egyetemek kerültek az élre, bár sokszor kaptak szemrehányást maradiságuk miatt. Abban a birkózásban, amely az internet segítette szabad információáramlás és a különféle rendű-rangú „ajtónállók” között már jó ideje zajlik, az egyetemek a repozitóriumokkal ismét a nyitottság és a szabadság oldalára álltak, képviselve, megerősítve és fölszabadítva ezzel a tudományos közösséget.

Ez a változás az 1990/2000-es évtized fordulóján kezdődött, és nem is a „nyílt hozzáférés”, sokkal inkább az átláthatóság jegyében, s arra hivatkozva. Az így szer-

vezett repozitóriumok nem önkéntesek (*self-archive*), hanem kötelezőek (*mandatory*). Ami azt jelenti, hogy a tudományos közösség tagjai el kell helyezzék kutatási eredményeiket, még akkor is, ha ez szándékaik ellenére való, sőt személyiségi jogaikkal esetleg ellenkezik. (Ráadásul, mint láttuk, a Kiadó érdekeivel is; aki ezen túl már arra is hivatkozhat, hogy ő képviseli a kutató tulajdonképpeni érdekeit és védi szerzői jogait.) (*Park & Qin 2007.*)

Kutató legyen a talpán – s legtöbbször nem elég edzett ehhez –, aki a jelszavak és ideológiák e kavalkádjában fölismerje a valódi érdekeit. Hiszen a repozitórium megszervezői és üzemeltetői olyasmire hivatkoznak, ami ismerősen cseng a kutatói körökben: a szabad információáramlásra és az elszámoltathatóságra. Ráadásul mindkét jelszó egy-egy mozgalomból jött. Az elszámoltathatóság eredetileg a '68-asok jelszava volt, a „nyílt hozzáférés” pedig a digitális mozgalmárok aktuális jelszava. (Még jó, ha az Occupy-mozgalom modern jelszavát nem fűzik hozzá: „Miénk a repozitórium!” „Elfoglalni az adatbázisokat!” *Chomsky 2012.*)

A szabad hozzáférés és az elszámoltathatóság jelszavát azonban (ne beszéljünk a zavarba ejtő Occupy-mozgalomról) ezúttal nem a tudományos közösség skandalálja a repozitórium körül. Másvalakik: az adminisztráció, a menedzsment. Ők azok, akik „nyílt hozzáférést” igényelnek a kutatók eredményeihez, és ők azok is, akik el akarják számoltatni őket. A jól csengő érvelés mögött – akit a köz finanszíroz, az a köz számára dolgozik – valójában a menedzsment érvel az oktatókkal-kutatókkal szemben: „Én finanszíroztalak, nekem kell elszámolnod az időddel és a teljesítményeiddel”.

A repozitóriumokba elhelyezett tudományos eredményekhez nem könnyű hozzáférni. Csak azok juthatnak hozzá, akiknek erre jogosultságuk van, s e jogosultságot a repozitórium tulajdonosa adhatja meg. A „nyílt hozzáférés” itt már csak azt jelenti, hogy a repozitórium fönntartója esetleg vállalja a Kiadóval való konfliktust. (Kiadói szerződéstől eltekintve is elhelyeztethet publikációkat – sértve ezzel nemcsak a Kiadó, de akár a Szerző érdekeit is.) A repozitóriumban elhelyezett közlemény válhat ezek után „nyilvánossá” (értsd: hivatalosan elfogadottá, elszámolhatóvá). A tudományos közösség megosztó honlapjain megjelent közlemény – a „self-archive”, a hozzáférés zöld modellje – nem hivatalossá, egyszerűen talán majd nem kívánatosá is válik.

E nem tervezett és nem kívánatos eredményeket azok a törvényi fejlemények hozzák magukkal, amelyek az egyetemre ruházzák át azoknak a kutatási eredményeknek a tulajdonjogát, amelyeket az egyetemi (akadémiai) kutatók közpénzből, kormányzati támogatással értek el. (*Bayh-Dole Act, USA 1980, CXXXIV/2004. tc. a K+F-ről és a technológiai innovációról. A Bayh-Dole Act következményeiről lásd: Rhines, Levenson 2005; a CXXXIV/2004. törvénnyel kapcsolatban pedig Polónyi 2010.*) Ez az egyetem nagyvállalattá alakulásának egyik döntő lépése, amely szellemi fórumból tudástermelő (szolgáltató) szervezetté minősíti az egyetemet. A nagyvállalatok kialakulásának és szabályozásának történetéből nem ismeretlen

ez. Következményeként az egyetemen, egyetemi jogviszonyban készült produktumokat egyetemi repozitóriumokba gyűjtik, amelyben az egyetemvállalat vezetői számára mindenkor aktualizálva kell rendelkezésre álljanak. „Az Egyetem keretei között folyó kutatómunka eredményeként létrejövő szellemi alkotáshoz fűződő valamennyi jogszabály vagy szerződés eltérő rendelkezése hiányában, az Egyetemet illeti meg.” (Egy hazai egyetem szellemi tulajdon kezelési szabályzatából idézi *Polónyi 2010:55.*)

Mintha a „nyílt hozzáférés” apostolai és mozgalmárai – legalábbis nálunk, itthon – vesztésre állnának. Pedig más területeken – a számítógépes szoftverek tekintetében – több-kevesebb sikerrel jártak már. Okostelefonjaikon jobbra egy „nyílt hozzáférésű” szoftver áll, amely, mondhatjuk, évek óta szilárdan tartja pozícióit a zárt hozzáférésű szoftverekkel szemben. Számítógépeinken azonban még nem mertük lecserélni a zárt forráskódú, egyre drágább közismert szoftvert. És kötelességszerűen töltjük föl kutatási produktumainkkal a „nyílt hozzáférésű” repozitóriumot, hogy időben elszámolhassunk munkaadóinknak és szponzorainknak.

*

A kutatás elszámolásához – amelyet a bevezetőben említettem – így hát mi is kötelességtudóan töltöttük föl az eredményeinket. Minden egyes tanulmányt – született belőle vagy harminc – a következő helyekre. A Magyar Tudományos Művek Tárába (MTMT, amely az ország összes kutatójának publikációs listáját gyűjti és elemzi); a szponzorunk kívánalma szerint elkészített honlapra, hogy mindenki, aki kíváncsi rá, hozzáférhessen (öregbítve szponzorunk hírnevét); az egyetemi repozitóriumba, hogy az év végén majd elszámolhassunk kutatási tevékenységeinkkel; a Magyar Tudományos Akadémia repozitóriumába, ahol majd szponzorunknak tudunk elszámolni vele. Valamint szponzorunk adatbázisába, rész- és záróbeszámolóként; a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) honlapjára, ha egyúttal doktori képzésben is dolgozunk (ide azonban nem kell külön föltölteni, áttemelhető, ha a technika engedi, az MTMT-ből). Akinek marad még ereje, az egy vagy akár több tudományos megosztó honlapra is fölteheti – de legalábbis a sajátjára, „zöld” hozzáférést engedélyezve.

Ez, ha jól számoltam, hat-nyolc hely a föltöltéshez, hat-nyolc alkalom, hogy gyakorolhassuk korunk technikáját. Ha valóban elkészülünk harminc tanulmány-nyal, akkor 180–240 alkalom a különféle-fajta repozitóriumok meglátogatására. (A véglegesített és nem véglegesített, „preprint” és „postprint” változatok közti különbséget nem számoltam.) És mind a *szabad hozzáférés* jegyében. Kezdem érteni az Occupy-t.

KOZMA TAMÁS

Megjegyzés

Köszönetet mondok Polónyi Istvánnak (Debreceni Egyetem Közgazdasági Kar), valamint Karácsony Gyöngyinek (Debreceni Egyetemi Könyvtár), akik megismertettek a repozitórium fogalmával, illetve ráirányították figyelmemet az ellentmondásokra. Néhány szakmai kérdésről a Wikipédia vonatkozó magyar és angol szócikkeiből tájékoztam anélkül, hogy tételesen hivatkoztam volna rájuk. A megfogalmazások és vélemények felelőssége azonban az enyém.

IRODALOM

- ALLIANCE FOR TAXPAYER ACCESS (2013) taxpayeraccess.org. [Letöltve: 2013.02.]
- ANTELMAN K. (2004) Do open access articles have a greater research impact? *College and Research Libraries*, Vol. 65. No. 5. pp. 372–382.
- BERLIN DECLARATION ON OPEN ACCESS (2003) zim.mpg.de. [Letöltve: 2012.02.]
- BUDAPEST OPEN ACCESS INITIATIVE (2001) opensocietyfoundations.org. [Letöltve: 2013.02.]
- CARROLL, M. W. (2006) [The Movement for Open Access Law](#). *Lewis & Clark Law Review*, Vol. 10. No. 4. pp. 741–760.
- CHOMSKY N. (2012) *Occupy*. London, Penguin Books.
- CLARK, B. R. (1983) *The Higher Education Systems*. Berkeley, California, University of California Press.
- COST OF KNOWLEDGE (2013) [The Cost of Knowledge 2013](#). [Letöltve: 2013.02.]
- DAVIS, P. M. (2010) Does Open Access Lead to Increased Readership and Citations? *The Physiologist*, Vol. 53. No. 6. pp. 197–201.
- EYSENBACH, G. (2006) [The Open Access Advance](#). *Journal of Medical Internet Research*, Vol. 8. No. 2. [Letöltve: 2013.02.]
- KOZMA TAMÁS (2012) Az Ubuntu világa. *Educatio*, No. 2. pp. 213–222.
- PARK J. H. & QIN J. (2007) Exploring the Willingness of Scholars to Accept Open Access. *Journal of Scholarly Publishing*, Vol. 38. No. 2. pp. 30–38.
- POLÓNYI ISTVÁN (ed) (2010) *Az akadémiai szféra és az innováció*. Budapest, Új Mandátum.
- RHINES R. & LEVENSON D. (2005) [Consequences of the Bayh-Dole Act](#). [Letöltve: 2013.02.]
- RÜEGG W. (ed) (2004) *Universities in the XIX. and early XX. Centuries. (The History of the University in Europe III)*. Cambridge UK, Cambridge University Press.
- SUBER P. (2004) [Guide to the Open Access Movement](#). [Letöltve: 2013.02.]
- SUBER P. (2009) [Timeline of the Open Access Movement](#). [Letöltve: 2013.02.]
- TÓTH-MÓZER SZ. & LÉVAI D. (2011) Az oktatási és nevelési folyamat kiterjesztése online közösségi felületekre. *Hungarian Educational Research Journal*, Vol. 1. No. 1. [doi: 10.5911/HERJ2011.01.07]